

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024>

УДК 314.146

JEL CLASSIFICATION: J120, J130

Л.І. СЛЮСАР

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

СПЕЦИФІКА БАТЬКІВСТВА У СІМ'ЯХ РІЗНИХ ТИПІВ: ПРОБЛЕМИ, РИЗИКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ МІНІМІЗАЦІЇ

Сучасне різноманіття типів сімей з дітьми, що є наслідком плуралізації форм шлюбу та змін у структурі та функціях сім'ї, формує особливості у виконанні її батьківських функцій, значні відмінності в умовах розвитку дитини. Автор пропонує групування сімей відповідно до специфіки виконання ними батьківських функцій: сім'ї, в яких батьківські функції виконуються в традиційному сімейному середовищі; сім'ї, в яких форма їхнього виконання змінена через особливості структури сім'ї; сім'ї, в яких батьківство «виходить за біологічні межі». Аналізуючи особливості батьківства в різних типах сімей, їхніх проблеми і ризики, автор стверджує, що вони є наслідком невідповідності інституту батьківства (традиційність його гендерних механізмів, ієрархії прав і обов'язків матері та батька, їхня відповідальності щодо дитини) сучасним формам шлюбної та сексуальної поведінки. Мінімізація цих ризиків, створення гармонійного середовища для розвитку дитини у всіх типах сімей потребує осучаснення інституту батьківства на принципах відповідального батьківства. В Україні незадовільне економічне забезпечення життєдіяльності та розвитку населення негативно впливає на специфіку батьківства у сім'ях різних типів, загострюючи проблеми, однак їх вирішення потребує не тільки економічного прогресу, але й осучаснення наявних сімейних практик та гендерної взаємодії на принципах відповідального батьківства. Це повинно стати одним із напрямів державної сімейної політики.

Ключові слова: сім'я, батьківство, шлюб, відповідальне батьківство, сімейна політика.

Л.И. Слюсар

канд. экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

СПЕЦИФИКА РОДИТЕЛЬСТВА В СЕМЬЯХ РАЗНЫХ ТИПОВ: ПРОБЛЕМЫ, РИСКИ И ПУТИ ИХ МИНИМИЗАЦИИ

Современное многообразие типов семей с детьми, возникшее вследствие плурализации форм брака и изменений в структуре и функциях семьи, формирует особенности в выполнении ее родительских

© СЛЮСАР Л.І., 2017

функцій, значительные различия в условиях жизни детей. Автором предложена группировка семей в соответствии со спецификой выполнения ими родительских функций: семьи, в которых родительство осуществляется в традиционной семейной среде; семьи, в которых форма родительства изменена из-за особенностей структуры семьи; семьи, в которых родительство «выходит за биологические границы». Анализируя особенности родительства в различных типах семей, их проблемы и риски, автор утверждает, что они являются следствием несоответствия института родительства (традиционность его гендерных механизмов, иерархии прав и обязанностей матери и отца, их ответственности за ребенка) современным формам брачного и сексуального поведения. Минимизация этих рисков, создание гармоничной среды для развития ребенка во всех типах семей требует модернизации института родительства на принципах ответственного родительства. В Украине недостаточное экономическое обеспечение жизнедеятельности и развития населения негативно влияет на специфику родительства в семьях разных типов, обостряя их проблемы; однако решение этих проблем требует не только экономического прогресса, но и модернизации существующих семейных практик и гендерного взаимодействия на принципах ответственного родительства. Это должно стать одним из направлений государственной семейной политики.

Ключевые слова: семья, родительство, брак, ответственное родительство, семейная политика.

L.I. Slyusar

PhD, Leading scientific worker

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

SPECIFICITY OF PARENTHOOD IN FAMILY OF DIFFERENT TYPES: PROBLEMS, RISKS AND THEIR WAYS OF MINIMIZATION

The modern variety of types of families with children formed due to the pluralization of forms of marriage and changes in the structure and functions of the family. The diversity of families in turn influenced the features in the performance of parental functions and differences in children's living conditions. The author proposes the grouping of families in accordance with the specifics of their parental functions: families in which the parenthood is carried out in the traditional family environment (children live with biological father and mother); families in which the parenthood has been changed due to the characteristics of the family structure (children live with one from parents (usually mother); or in stepfamily (with stepfather or stepmother), or parents do not live with the child due to a distant place of work); families in which the parenthood «extends beyond the biological boundaries». The author analyzes the characteristics of parenthood in different types of families, their problems and risks, and concludes that these problems are consequence of the discrepancies between the institution of parenthood (the traditionality of its gender mechanisms, the hierarchy of rights and responsibilities of mother and father, their responsibility for the child) and contemporary forms of marital and sexual behavior. Minimizing risks and creating harmonious environment for the development of children in all types of families requires the modernization of the institution of parenthood on the principles of responsible parenting. In Ukraine, insufficient economic maintenance of life and development of the population negatively affects the specificity of parenting in families of different types, exacerbating their problems. However, the solution of these problems requires not only economic progress, but also changes in the system of views and values, modernization of existing family practices and gender interaction, pedagogical literacy and responsibility of parents. The dissemination of principles and practices of responsible parenting should become one of the directions of state family policy.

Keywords: family, parenthood, marriage, responsible parenthood, family policy.

Постановка проблеми. Ускладнення демографічної ситуації в Україні обумовлює необхідність підвищення ефективності національної демографічної політики, у тому числі сімейної політики. Сімейна політика є одним із напрямів соціально-демографічної політики, метою якого є підтримка сімейного способу життя, створення сприятливих умов для функціонування і розвитку сім'ї, виконання її функцій, передовсім її основних демографічних функцій – народження, виховання і утримання дітей.

Складність і суперечливість сучасних трансформацій інституту сім'ї, різноманіття форм сімейних об'єднань значно ускладнює формування та реалізацію сімейної політики, яка буде дієвою лише тоді, коли її цілі й методи не суперечитимуть закономірностям розвитку сім'ї. Для розуміння цілей і напрямів цієї політики, її можливостей і обмежень, необхідне розуміння специфіки сучасної сім'ї, закономірностей розвитку всіх її відносин, у т. ч. відносин-функцій батьківства. Існують різні погляди на сучасні зміни інституту сім'ї та шлюбу, і критерієм оцінки цих змін є їхній вплив на виконання сім'єю її функцій щодо утримання і соціалізації дітей, на систему відносин батьки – діти. Аналіз сучасного різноманіття форм батьківства, переваг та ризиків батьківства у сім'ях різних типів є метою цієї статті. Вона є продовженням і розвитком ідей, викладених у публікації «Батьківство у системі відносин інституту сім'ї: сучасні трансформації, їх причини та наслідки» у № 2 (27) за 2016 р. цього журналу [1, с. 26–38].

Виклад основного матеріалу. Інститут батьківства визначає загальні формальні й неформальні форми і правила взаємодії між батьками та дітьми в сім'ї, які значною мірою мають історичний характер і поступово змінюються з розвитком інституційної системи суспільства, трансформацією функцій сім'ї та змінами у структурі, розмірі, типі сімейних об'єднань. Батьківство в сучасній сім'ї у кількісному вимірі відповідає потребам сучасного режиму відтворення населення, у якісному – потребам формування особистості, яка відповідає запитам навколишнього соціуму. Сучасні принципи розвитку суспільства – плюралізація, індивідуалізація, емансипація, свобода вибору, впливаючи на шлюбно-сімейну поведінку населення, у тій чи іншій мірі впливають на виконання сім'єю батьківських функцій, на систему взаємовідносин батьки – діти. Процес урбанізації та поширення міських сімей, зниження народжуваності і поширення малодітності, нуклеарізація сім'ї – всі ці процеси вплинули на якість батьківства, його форми, сформували його сучасні особливості.

Сучасне суспільство характеризується значним різноманіттям форм і типів сім'ї, що часто визначають як плюралізацію форм сім'ї, адже поглиблення нуклеарізації (дорослі діти відокремлюються від батьків ще до створення власної сім'ї) поєднується з поширенням нових форм організації сімейного життя (*new household forms*) – однопобатьківські сім'ї, реструктуровані сім'ї, офіційно незареєстровані шлюбні пари, транснаціональні сім'ї, об'єднання осіб, які не є родичами, тощо. Зростає ймовірність розпаду сім'ї внаслідок розлучення подружжя та утворення нової сім'ї у разі повторного шлюбу. Різноманіття типів сімей з дітьми формує відмінності в умовах розвитку дитини, особливості у системі відносин батьки – діти, тобто є основою плюралізації форм батьківства у сучасному світі. Національні традиції, особливості історичного розвитку країни впливають на форми сімейних об'єднань, гендерні ролі у сім'ї, систему лідерства, стиль спілкування батьків і дітей, однак збільшення різноманіття форм батьківства спостерігається у всіх країнах західної цивілізації.

Доцільно запропонувати групування сімей відповідно до специфіки виконання ними батьківських функцій:

- сім'ї, в яких батьківські функції виконуються в традиційному сімейному середовищі: дітей утримують і виховують рідні батько і мати, які мешкають в одному домогосподарстві;
- сім'ї, в яких форма виконання батьківських функцій якісно змінена через особливості структури сім'ї: дітей виховує лише один із батьків, чи нерідний батько / мати, чи хтось із батьків мешкає не в одному домогосподарстві з дитиною;

- сім'ї, в яких трансформовані природні основи батьківства, тобто біологічні (кровно-родинні) відносини відсутні чи змінені.

Сім'ї, які є традиційними за формою батьківства, різняться за типом поселення, кількістю дітей, структурою сім'ї, що безпосередньо впливає на стосунки у родині та умови соціалізації дітей.

Сільські і міські сім'ї відрізняються побутом дітей і дорослих, системою міжпоколінних зв'язків, що формує певну специфіку батьківства. Сільському населенню притаманний певний консерватизм демографічної поведінки, традиційні погляди на сім'ю, батьківство, подружні й міжпоколінні стосунки. Американські соціологи на початку ХХ ст., в першу чергу Карл Циммерман, стверджували, що спосіб життя сільського населення є більш сприятливим для сімейної організації життєдіяльності та народження дітей, і на основі цих поглядів розвивали нову дисципліну – сільську соціологію. Головною перевагою сільського населення вони вважали вищий рівень народжуваності й шлюбності [2]. І в наш час ряд вчених підтримують ці ідеї [3, с. 22–32].

Сільські діти не тільки мешкають у більшій родині, частіше мають братів і сестер, вони більше залучені до спільної з дорослими праці, мають ширше коло сімейних обов'язків, їхня соціалізація відбувається значною мірою через участь у загальносімейній трудовій діяльності. Це є перевагою сільської сім'ї. Разом з тим завжди існує певний ризик перейти ту межу, коли праця у сільському господарстві буде заважати гармонійному розвитку дитини: надмірна праця не залишає сил і часу для навчання, спілкування, є фізично обтяжливою тощо.

Зниження народжуваності, перехід від багатодітної до малодітної сім'ї є закономірним в умовах сучасного типу демографічної рівноваги, «природним компонентом модернізації всієї системи відтворення населення» [4, с. 55–82], однак і в сучасному суспільстві сім'ї мають різну кількість дітей, а отже відмінності в умовах виховання дітей, у виконанні батьківських функцій. Певну специфіку батьківства мають багатодітні сім'ї, особливо у порівнянні з однодітними. В умовах масової однодітності традиційним стало звертати увагу на недоліки сімей, що виховують лише одну дитину: не можуть дати дитині досвіду соціального спілкування, налагоджуються лише одиничні зв'язки, батькам важче зрозуміти внутрішній світ дитини [5, с. 67]. Однак процес виховання в багатодітній родині не менш складний і суперечливий. Треба визнати, що в цих сім'ях існує ризик недостатньої уваги батьків до кожної дитини, неможливість урахувати всі її особливості. У багатодітних родинях різко збільшується фізичне й психічне навантаження на батьків, особливо на матір, вона має менше вільного часу і можливостей для розвитку дітей та спілкування з ними, для прояву уваги до їхніх інтересів, через це досить часто дітям приділяється неоднакова прихильність і увага. Старшим дітям у багатодітній родині часто притаманна категоричність у судженнях, прагнення до керування навіть у тих випадках, коли для цього немає підстав [6, с. 246–271].

Разом із тим у випадку, коли багатодітність є свідомим вибором подружжя і всі діти є бажаними, така сім'я має більше можливостей створити атмосферу взаємної турботи і поваги, виховати у дітей відповідальність, працелюбство, здатність до спілкування, адаптації, толерантність.

Структура сімейного об'єднання також впливає на виконання батьківських функцій. У складних, багатопокілінних сім'ях представники старшого покоління безпосередньо беруть участь у організації життєдіяльності і вихованні дітей, що впливає на систему стосунків батьки – діти трьох поколінь. Однак унаслідок про-

цесу нуклеаризації сім'ї, який відбувався паралельно з індустріалізацією і урбанізацією суспільства, найпоширенішою формою сім'ї є проста (нуклеарна) сім'я, яка складається зі шлюбної пари та дітей. Варто зазначити, що країни Європи суттєво розрізняються за структурою сімейних об'єднань та поширенням складних сімей, що є наслідком особливостей ментальності та традицій різних народів. Наприклад, у Франції особи старше 30 років майже ніколи не живуть з батьками, а для Грузії це звичне явище. Люди похилого віку у Нідерландах та Фінляндії зазвичай живуть окремо від своїх дітей та онуків, а у Італії та Греції вважають за краще жити з ними [7, с. 110–111]. Однак учені дійшли висновку, що на базі нуклеарних сімей з'являються нові форми інтеграції поколінь, часто дуже тісної інтеграції, у тому числі щодо виховання дітей. Нуклеарна сім'я може іноді бути частиною складної сім'ї, яка відрізняється від традиційних форм тільки окремим проживанням (Л. Руссель, Дж. Дюмазедьє) [Цит. за 8, с. 42–44].

За всіх відмінностей названих вище типів сімей, діти у них мешкають з обома рідними батьками, тобто виховуються в традиційному сімейному середовищі. Однак у наш час набули поширення сім'ї, в яких через зміну структури сім'ї форма виконання батьківських функцій якісно змінена: однобатьківські, реструктуровані, сім'ї з дистанційним шлюбом. У цих сім'ях виконання батьківських функцій трансформовано: дитина отримує спектр взаємодії дитина – батьки (увага, турбота, любов та ін.) лише від одного з батьків, або від нерідного батька / матері (виконання батьківських функцій позбавлене тієї природної основи батьківства, яку закладає сама природа); або «батьківство на відстані». У сучасному суспільстві проживання та виховання дітей в сім'ї одним із батьків (як правило матір'ю), або вітчимою / мачухою, є поширеним явищем і сприймається соціумом як звична ситуація. Такі сім'ї завжди існували, однак протягом століть у традиційному суспільстві вони формувались унаслідок високої смертності та овдовіння, у тому числі через війни, епідемії, природні катаклізми тощо, тому їх вважали маргінальним явищем. Однак сучасна нестабільність шлюбу, що створила умови поширення повторних шлюбів, та висока частка дітонароджень жінками, які не перебувають у шлюбі, якісно змінили сприйняття таких сімей, зробили їх типовими, «повноправними» серед сімей з дітьми.

Поширеність однобатьківських і реструктурованих сімей і їхнє місце у житті дитини в різних країнах вдало демонструють розрахунки П. Хевеліна та Дж. Тімберлейка (*P. Heuveline and J.M. Timberlake*) за даними дослідження *FFS (Fertility and family surveys in countries of the ECE region)*, що проводилось на рубежі тисячоліть [9, с. 47–51]. У цих розрахунках життя дитини до 15 років розподілено за середньою кількістю років, прожитих у різних типах батьківських сімей (табл. 1). Як бачимо, у всіх країнах значно переважав період, коли дитина мешкає у сім'ї з обома рідними батьками; разом з тим однобатьківські сім'ї теж займали суттєве місце на життєвому шляху дитини, певний період життя припадав і на реструктуровані сім'ї, в першу чергу на проживання з рідною матір'ю та вітчимою.

Зростання кількості однобатьківських і реструктурованих сімей є певним викликом для сучасного суспільства, оскільки умови проживання та виховання дитини суттєво змінено, що продукує цілий спектр проблем і породжує питання щодо ризиків для її гармонійного розвитку, на що дослідники мають різні, часто протилежні, погляди. Щодо однобатьківських сімей, то в першу чергу звертають увагу на економічні проблеми навіть у економічно розвинених країнах. За твердженням Л. Туроу, в американській сім'ї у випадку розлучення рівень її статків без чоловіка знижується на 40 % [10, с. 204]. Однак крім економічних ризиків, які в економічно

Таблиця 1. Середня кількість років, що дитина проживає у сім'ях різних типів

Країни	Дитина проживає в сім'ї			
	з обома рідними батьками	тільки з матір'ю	з матір'ю та вітчимом	не з рідною матір'ю
Австрія	11,06	2,32	1,36	0,26
Бельгія	13,59	0,82	0,53	0,06
Канада	11,61	2,38	0,93	0,08
Чехія	11,82	1,35	1,71	0,12
Фінляндія	12,50	1,44	0,76	0,31
Франція	12,56	1,55	0,76	0,13
Німеччина	11,01	2,69	1,20	0,10
Угорщина	12,60	1,46	0,68	0,26
Італія	14,19	0,52	0,16	0,13
Латвія	11,03	2,14	1,57	0,26
Польща	12,97	1,41	0,34	0,28
Словенія	13,75	0,61	0,55	0,09
Іспанія	13,86	0,72	0,35	0,07
Швеція	11,84	2,08	0,75	0,33
Швейцарія	13,30	1,03	0,36	0,31
США	9,88	2,70	1,87	0,56

Складено за даними: The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. – UN, New York and Geneva, 2005. – p. 78.

благополучному суспільстві можуть бути мінімізовані, існують численні психологічні й педагогічні проблеми, що виникають унаслідок змін традиційного середовища виховання і життєдіяльності дитини. Масштаби цих проблем, їх специфіка, можливість вирішення – ці питання не мають однозначної відповіді, спричиняють гострі дискусії серед фахівців.

Численні дослідження вказують на психологічні й педагогічні проблеми, ризик депресії та асоціальної поведінки дітей у однобатьківських (неповних) та реструктурованих сім'ях [11]. Через відсутність одного з батьків дитині важко повноцінно формувати стереотипи поведінки щодо своєї статі та щодо взаємодії в сім'ї осіб різної статі. Мати, яка як правило виховує дітей у однобатьківській сім'ї, часто стикається зі складністю стосунків з дитиною, не може контролювати її поведінку, що призводить до проблем у навчанні та поведінці [12, с. 49–55]. Чеські дослідники, вивчаючи психологічний та емоційний стан дітей різної статі у однобатьківських та реструктурованих сім'ях, дійшли висновку, що проживання у сім'ї без батька негативно впливає перш за все на хлопчиків, які потребують певного «відсторонення» від матері, щоб сформувати свою статеву (чоловічу) ідентичність, а у реструктурованих сім'ях психологічний дисбаланс відчувають особливо дівчата, яким важко з вітчимом [13].

Водночас ряд досліджень доводять, що однобатьківські та реструктуровані сім'ї мають достатній потенціал для повноцінного виховання і розвитку дитини. Так, Т.А. Гурко, здійснивши вибіркові дослідження у 1994 р. та 2010–2011 рр., не виявила

значних відмінностей у розвитку, поведінці та життєвих планах підлітків у повних та неповних сім'ях [14, с. 81–90]. Такої ж думки чеський дослідник З. Матейчек [15, с. 70–98].

На наш погляд, соціально-демографічна «оцінка» однобатьківських та реструктурованих сімей щодо виконання батьківських функцій має враховувати сучасні особливості демографічного і суспільного розвитку. Можна погодитись, що особливості функціонування сім'ї, її соціальний капітал значною мірою залежить від структури сім'ї [16], разом з тим порівняння умов життєдіяльності дитини у сім'ї з обома батьками й одним з батьків чи нерідним батьком / матір'ю не є коректним без урахування причини появи таких сімей, соціального і сімейного благополуччя родини. Формування сучасної однобатьківської сім'ї є найчастіше результатом розв'язання кризової ситуації: невдалий шлюб, криза у подружніх стосунках (яка може проявлятися у різних, у тому числі асоціальних, формах), неможливість для жінки знайти шлюбного партнера. Проживання дитини у сім'ї в умовах стійкої кризи подружніх стосунків має багато ризиків, негативно впливає на всі сторони розвитку дитини, і «вихід» з цієї ситуації шляхом розлучення батьків не можна оцінювати негативно. Однобатьківські та реструктуровані сім'ї, які є формою організації сімейного життя після кризи у шлюбно-сімейних стосунках, мають свою специфіку щодо умов виховання і утримання дитини, у тому числі специфічні проблеми та ризики у порівнянні з традиційною сім'єю, однак за умови відповідального ставлення до батьківських обов'язків, створення доброзичливої гармонійної атмосфери у родині, такі сім'ї повною мірою виконують батьківські функції, особливо у порівнянні з кризовою сім'єю. Розв'язання їхніх проблем потребує модернізації інституту батьківства на принципах відповідального батьківства, тобто поваги й любові до кожної дитини, розуміння її цінності для кожного з батьків, у якій би формі шлюбних стосунків не перебувала та чи інша особа [1, с. 33]. Наразі ми спостерігаємо певну невідповідність, «відставання» інституту батьківства (в першу чергу традиційність його гендерних механізмів, ієрархії прав і обов'язків матері та батька, їхньої відповідальності щодо дитини) сучасним формам шлюбної та сексуальної поведінки, що і продукує ризики щодо створення комфортного середовища для розвитку дитини. Це відставання, архаїчність певних рис батьківства особливо чітко простежується в Україні.

Інтенсивні міграційні процеси в сучасному глобалізованому світі безпосередньо впливають на сім'ю: на її формування, розмір і склад, трансформують сімейні відносини, територіально роз'єднуючи родичів, у тому числі батьків і дорослих дітей, подружні пари, міняючи форми взаємодії батьків і дітей. Виникають транснаціональні сім'ї, які дослідники визначають як «малу соціальну групу, поєднану шлюбними чи родинними зв'язками, члени якої певний час або й переважно проживають окремо, проте зберігають відчуття єдності, працюють над забезпеченням спільного добробуту та демонструють свою солідарність навіть через державні кордони» [17, с. 3]. Така сім'я продовжує виконувати свої основні функції щодо дітей – побутову, економічну, виховну, однак спілкування і виховання відбувається у специфічній формі, «на відстані», що продукує ряд проблем та ризиків. Учені вважають, що особливо негативний вплив має тривала розлука членів сімей, передовсім батьків і дітей, яка спричиняє психологічні, емоційні проблеми, зумовлює підвищену вразливість дитини, її відчуженість, що часто негативно позначається на навчанні, поведінці тощо [18, с. 3–12]. Сучасний глобалізований світ створює цю проблему, однак і пропонує шляхи її «пом'якшення»: сучасні засоби комунікації забезпечують можливість частого і досить тісного спілкування.

Отже, сім'ї, в яких форма виконання батьківських функцій якісно змінена через особливості структури сім'ї, розв'язуючи ряд проблем у шлюбно-сімейній сфері (кризові шлюбні стосунки, уникнення безшлюбної самотності, вирішення економічних проблем і підвищення добробуту шляхом праці за кордоном) – мають певні ризики щодо створення гармонійного середовища для розвитку дитини, однак ці ризики можуть бути мінімізовані, якщо батьківство реалізується на принципах відповідального батьківства, тобто за відповідального ставлення до дитини, розуміння її потреб і поваги до них.

Окрема група сімей – це сім'ї, в яких батьківство «виходить за біологічні межі», тобто не пов'язане (чи пов'язане лише частково) з біологічними (кровно-родинними) відносинами; ці форми батьківства іноді визначають як «соціальне батьківство». До цієї групи належать типи сімей, істотно різних за формою батьківства: це сім'ї, які всиновили дитину, що є традиційною формою влаштування дітей, яких не можуть виховувати рідні батьки (через загибель, відсутність тощо); та батьківство з використанням сучасних репродуктивних технологій (донорства статевих клітин, сурогатного материнства), що є принципово новим кроком у біологічному механізмі дітонародження, а відповідно і новим варіантом батьківства. Відбувається відокремлення не тільки біологічного батьківства від соціального, але і диверсифікація самого біологічного процесу, різні його етапи відокремлюються один від одного.

Прийомні сім'ї існували на всіх етапах розвитку людської спільноти, однак виконання батьківських функцій у них має специфіку, пов'язану з відсутністю «природної основи», яка «згладжує» всі складності і протиріччя у стосунках між батьками та дітьми. Виховання всиновленої дитини потребує певних якостей у батьків, соціальної та духовної зрілості, що дає змогу прийняти не рідну по крові дитину як свою, дати їй не тільки матеріальний добробут і захист, але і ту атмосферу душевного і емоціонального комфорту, яку можуть надати тільки батьки у сім'ї. Батьківство в такій сім'ї, з одного боку, має певні труднощі, виховання потребує відповідальності й соціальної зрілості, додаткових душевних і емоціональних зусиль батьків. З іншого боку, якщо бажання всиновити дитину є щирим і виваженим, то прийомні батьки повною мірою пізнають щастя батьківства, а дитина – батьківську любов і турботу. Отже така сім'я якісно в повному обсязі виконає свої батьківські функції, хоча вони і не мають біологічної основи (відсутня спорідненість по крові).

Досягнення сучасної медицини у царині репродуктивних технологій дали змогу здійснити справжній прорив у вирішенні проблеми безпліддя, надали можливість мати дітей парам, які через проблеми зі здоров'ям одного чи обох партнерів не могли втілити в життя своє бажання батьківства. За даними *European Society of Human Reproduction and Embryology (ESHRE)*, за 1978–2014 рр. з використанням технології екстракорпорального запліднення на планеті народилось більше 5 млн дітей. Досягнення настільки значні, що це дало змогу поставити питання: «Безпліддя немає?!» [19].

Народження дитини у сім'ї, яка раніше через стан здоров'я не мала такої можливості, є позитивним не тільки з точки зору демографії (підвищення народжуваності), а і з позицій «якості батьківства»: адже така дитина є бажаною, ставлення до її появи на світ є виваженим і відповідальним. Однак тут є і певні соціальні, моральні, етичні та навіть юридичні проблеми. Штучна фрагментація процесу дітонародження (поділ на біологічну матір, соціальну та сурогатну) породжує питання щодо прав батьків-донорів, їхніх стосунків з дитиною. Є випадки, коли дитина хоче знати, хто є донором статевих клітин, тобто біологічним батьком / матір'ю, і встановити з ними певні контакти [20]. Немає однозначної відповіді на питання, чи має вона на це право.

Ще складніші питання постають у випадку сурогатного материнства. Лунають заперечення щодо «комерційного» материнства, перетворення дитини на товар. Непоодинокими є випадки, коли сурогатна мати відчуває себе справжньою матір'ю, бажає залишити дитину у себе і виховувати її. Очевидно, що певні аспекти цієї форми батьківства ще потребують якщо не юридичного, то принаймні етичного осмислення.

Окремим є питання щодо батьківства у одностатевих пар: воно спричиняє гострі непримиренні дискусії. Численні публікації свідчать про несприятливі умови для дітей у таких сім'ях (їхню ізольованість, відсутність почуття щастя і впевненості у майбутньому тощо) [21]; однак не менше публікацій стверджують протилежне [22]. Специфіка батьківства і дитинства в таких сім'ях потребує подальшого вивчення з метою наукової оцінки наявних ризиків, і надання, за потребою, психологічної та педагогічної підтримки для створення комфортних умов розвитку дитини.

В Україні, як і в інших країнах Європи, спостерігається плюралізація форм сім'ї та батьківства. Демографічна структура сімей з дітьми і відповідна специфіка форм батьківства обумовлена довготривалими соціально-демографічними процесами у нашій країні: наслідком низької народжуваності є масова одностатівність українських сімей (за даними вибіркового дослідження Держстату у 2010–2016 рр., це більше 70 % сімей з дітьми), високий рівень розлучуваності населення є головною причиною поширення однобатьківських сімей (майже кожна п'ята сім'я з дітьми). Хоча багатопокілні сім'ї трапляються не часто, значною мірою збережено взаємодопомогу поколінь у вихованні й утриманні дітей за окремого проживання представників старшого (прабатьківського) покоління.

Економічні проблеми сучасної України, бідність значних верств населення негативно впливають на специфіку батьківства у різних типах сімей, посилюючи негативні моменти та збільшуючи ризики. Загальновідома гострота проблем грошового та житлового забезпечення сімей з дітьми: ризик бідності зростає вже з появою другої дитини в сім'ї і значно посилюється, якщо дітей троє і більше [23, с. 7–16]. Через це в нашій країні увага фокусується на економічних проблемах сімей, які мають певну специфіку і «вважаються проблемними»: багатодітних, однобатьківських, сільських. За даними щорічних вибіркового досліджень умов життя домогосподарств України, саме в цих сім'ях високий рівень суб'єктивної бідності (табл. 2), обмеження у можливості якісного харчування дітей, придбання товарів та послуг тощо [24, с. 260, 287]. Однак питання гармонійного виховання дитини, психологічної, емоціональної взаємодії батьків і дітей у цих сім'ях в умовах України стоять не менш гостро.

В Україні, на жаль, практики відповідального батьківства мало поширені, що особливо впливає на умови виховання дітей в однобатьківських сім'ях. У країні відсутня традиція участі батька у вихованні дитини після розпаду шлюбу, непоодинокими є випадки ухиляння від сплати коштів на утримання дитини (аліментів). Водночас, матері часто не розуміють необхідності спілкування батька з дитиною. Досить часто батьки переносять свій конфлікт і напруженість у стосунках на дитину, а часом і використовують її у боротьбі один проти одного, наносячи значну шкоду дитині. Тож розлучення батьків, яке є для неї тяжким емоційним випробуванням, стає джерелом довготривалої психологічної кризи. Так, за даними дослідження «Сім'я і сімейні відносини», переважна більшість матерів із однобатьківських сімей констатує, що колишній чоловік не бере участі у вихованні дитини, в той час як чоловіки, які після розлучення проживають у новій сім'ї, стверджують протилежне (переважна більшість стверджує, що бере участь у вихованні дитини постійно чи іноді). Причиною

Таблиця 2. Розподіл домогосподарств з дітьми за самооцінкою рівня їх доходів, %

Розподіл домогосподарств за самооцінкою	Всі домогосподарства з дітьми	Домогосподарства, в яких діти не мають одного чи обох батьків	Серед них ті, де троє і більше дітей
Рівня доходів протягом останнього року:			
було достатньо і робили заощадження	5,9	4,2	1,7
було достатньо, але заощаджень не робили	50,3	43,1	31,4
постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування	39,7	45,3	18,9
не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування	4,1	7,4	48,0
За оцінкою матеріального добробуту відносять себе до:			
заможних	—	—	—
представників середнього класу	0,9	0,3	—
небідних, але ще не представників середнього класу	31,0	21,0	9,7
бідних	68,1	78,7	90,3

Джерело: самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2016 року). Статистичний збірник. – К. : Держстат України, 2016, С. 21–28.

неучасті рідного батька у вихованні дітей матері вважають небажання батька, його проживання у іншому населеному пункті, іноді матері не бачать у цьому необхідності; на думку ж батька, який проживає окремо від рідної дитини, основною причиною його неучасті в її вихованні є протидія матері дитини та заперечення інших членів родини [25, с. 153–156]. Отже, нерозуміння один одного, егоїзм, небажання поставити інтереси дитини вище власних амбіцій, є основною причиною, що знижує виховний потенціал однобатьківської сім'ї, яка утворилась унаслідок розлучення.

Низька культура міжособистісних стосунків, недостатнє знання дитячої психології можуть стати підґрунтям емоціонального напруження між батьками і дітьми в різних сім'ях, однак найбільший ризик конфліктних ситуацій виникає, коли дитину виховує нерідний батько або мати. Ці сім'ї особливо потребують педагогічної грамотності батьків, порад психологів, однак в Україні не поширена практика звертатись до дитячих чи сімейних психологів та аналітиків. Специфіка батьківства в таких сім'ях малодосліджена, хоча за даними вибіркового досліджень це майже 10 % українських сімей з дітьми.

Висновок. Закономірним наслідком сучасних трансформацій сім'ї та шлюбу є плюралізація форм батьківства. Сім'ї, в яких форма виконання батьківських функцій якісно змінена через особливості структури сім'ї, є поширеними і зменшення їх кількості в найближчі десятиліття не прогнозується, що повинно бути враховано при визначенні напрямів і інструментів сімейної політики. Не заперечуючи важливості вирішення економічних проблем сімей з дітьми, необхідно звернути увагу на психологічні, педагогічні проблеми, складності у вихованні, ризик виникнення конфліктних ситуацій. Ці сім'ї (в першу чергу однобатьківські, реструктуровані,

транснаціональні) потребують не тільки матеріальної підтримки, але і допомоги психологів, педагогів шляхом напрацювання і поширення відповідних рекомендацій, консультування тощо.

Розв'язання проблем щодо сім'ї та батьківства в Україні потребує не тільки значного економічного прогресу українського суспільства, але і змін у системі цінностей і поглядів, осучаснення наявних сімейних практик та гендерної взаємодії у виконанні батьківських ролей. Поширення принципів і практик відповідального батьківства є першочерговою умовою мінімізації ризиків у виконанні батьківських функцій сім'ї, що продукує сучасне життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Слюсар Л.І. Батьківство у системі відносин інституту сім'ї: сучасні трансформації, їх причини та наслідки // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 2 (27). – С. 26–38. doi: <https://doi.org/10.15-407/dse2016.02.026>
2. Zimmerman C.C., Frampton M.E. Family and Society: A Study of the Sociology of Reconstruction. – NY, 1935.
3. Карлсон Аллан. Общество – Семья – Личность. Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / пер. с англ. под ред. А. И. Антонова. – М. : 2003. – 288 с.
4. Вишневський А.Г. Незавершенная демографическая модернизация в России // SPERO. – 2009. – №10. – С. 55–82.
5. Бойко В.В. Малодетная семья. Социально-психологический аспект. – М. : Мысль, 1988. – 160 с.
6. Соціальна педагогіка / За ред. проф. А.Й. Капської. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
7. Эволюция семьи в Европе: Восток – Запад. По материалам исследования «Родители и дети, мужчины и женщины в семье и обществе». – Минск : Альтиора-живые краски, 2011. – 390 с.
8. Панина Н.В., Сачук Н.Н. Старшее поколение в современной семье // Семья и общество. – М. : Наука, 1982. – С. 39–57.
9. Heuveline P., J.M. Timberlake and F.F. Furstenberg Jr. Shifting childrearing to single mothers: results from 17 western countries, Population and Development Review. – 2003. – 1. – С. 47–71.
10. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с.
11. Therese Wirback et al. Social Factors in Childhood and Risk of Depressive Symptoms Among Adolescents – Longitudinal Study in Stockholm, Sweden // International Journal for Equity in Health. – 2014. – 13. – 96. – doi: <https://doi.org/10.1186/s12939-014-0096-0>.
12. Кучмаева О.В., Марыганова, Синельников А.Б. и др. О современной семье и ее воспитательном потенциале // Социологические исследования. – 2010. – № 7. – С. 49–55.
13. Petr Bob et al. Dissociative Symptoms and Mother's Marital Status in a Young Adult Population // Medicine. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://mbox.bigmir.net/read/INBOX/56be3dcc9fb8/?p=5&_rand=1617339240
14. Гурко Т.А. Особенности развития личности подростков в различных типах семей // Социологические исследования. – 1996. – № 3. – С. 81–90.
15. Матейчек З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье // Воспитание детей в неполной семье / пер. с чеш. Хваталовой Л.Н.; общ. ред. Н.М. Ершовой. – М. : Прогресс, 1980. – С. 70–98.
16. Freistadt Joshua, Strohschein Lisa. Family Structure Differences in Family Functioning: Interactive Effects of Social Capital and Family Structure // Journal of Family Issues. – 2013. – 34, № 7. – С. 52–74. – doi: <https://doi.org/10.1177/0192513/12447054>.
17. Breceson D., Vuorella U. Transnational families in Twenty First century // The Transnational Families: New European frontiers and global networks – NY : Oxford, 2002. – p. 3.
18. Малиновська О. Транснаціональна родина в контексті транснаціоналізації міграції: концептуалізація понять // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми

- та шляхи їх розв'язання: Зб. доп. Міжнарод. наук.-практ. конф. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2012. – С. 3–12.
19. Юсупова О. Бесплодия нет?! // Демоскоп Weekly. – 2009. – № 365–366. – Режим доступа : <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0365/tema02.php>
 20. Современная семья: искала анонимного отца, а нашла ораву сиблингов – 9 канал ТВ: I Found y 16 Siblings Online [Електронний ресурс] – Режим доступа : <http://www.seventeen.com/life/real-girl-stories/a38318/i-found-my-16-siblings-online/>
 21. U.S. Marriage Brief: Research on Same-Sex Marriage and Children - Family Watch International, 15 April 2015 [Електронний ресурс] – Режим доступа : www.familywatchinternational.org
 22. Frederick W. Bozett Gay and Lesbian Parents [Електронний ресурс] – Режим доступа : http://www.goodreads.com/author/show/1010357.Frederick_W_Bozett
 23. Нерівні можливості дітей в Україні: аналіз та рекомендації для політики (на основі моніторингу щодо економічної нерівності домогосподарств та доступу дітей до послуг соціальної сфери). – К. : К.І.С., – 2011. – 48 с.
 24. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2015 році. Статистичний збірник. – К. : Держстат країни, 2016. – 380 с.
 25. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К. : Основа-Принт, 2009. – 248 с.

REFERENCES

1. Slyusar, L.I. (2016). Batkivstvo u systemi vidnosyn instytutu sim'i: suchasni transformatsii, yikh prychyny ta naslidky [Parenthood in the system of relations of the institute of family: modern transformations, their causes and effects]. *Demografiya ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2(27), 26-38. doi: 10.15407/dse2016.02.026 [in Ukrainian].
2. Zimmerman, C.C., & Frampton, M.E. (1935). *Family and Society: A Study of the Sociology of Reconstruction*. N.Y.
3. Karlson, A. (2003). *Obschestvo - Semya - Lichnost. Sotsialnyiy krizis Ameriki. Alternativnyiy sotsiologicheskiy podhod [Society - Family - Personality. The social crisis of America. Alternative sociological approach]*. (A.I. Antonova, Trans). Moskow. [in Russian].
4. Vishnevskiy, A.G. (2009) Nezavershennaya demograficheskaya modernizatsiya v Rossii [Incomplete demographic modernization in Russia]. *SPERO - SPERO*, 10, 55-82 [in Russian].
5. Boyko, V.V. (1988). *Malodetnaya semya. Sotsialno-psihologicheskiiy aspekt [The little-child family. Socio-psychological aspect]*. Moskow : Myisl [in Russian].
6. Kaps'ka, A.Y. (Eds.). (2009). *Sotsialna pedahohika [Social pedagogy]*. Kyiv : Tsentri uchbovoi literatury [in Ukrainian].
7. *Evolutsiya semi v Evrope: Vostok - Zapad. Po materialam issledovaniya «Roditeli i deti, muzhchiny i zhenschiny v seme i obschestve»*. [Evolution of the family in Europe: East - West. According to the research materials «Parents and children, men and women in the family and society»]. (2011). Minsk : Altiora-zhivyye kraski [in Russian].
8. Panina, N.V., & Sachuk, N.N. (1982). Starshee pokolenie v sovremennoy seme [The older generation in a modern family]. *Semya i obschestvo - Family and Society*. Moskow : Nauka [in Russian].
9. Heuveline, P., Timberlake, J.M., & Furstenberg, F.F. Jr. (2003). Shifting childrearing to single mothers: results from 17 western countries. *Population and Development Review* 29, 1, 47-71.
10. Turou, L. (1999). Budushee kapitalizma. Kak ekonomika segodnyashnego dnya formiruet mir zavtrashniy [The future of capitalism. How the economy of today forms the world of tomorrow]. V. Inozemtsev (Ed.). *Novaya postindustrialnaya volna na Zapade. Antologiya - A new post-industrial wave in the West*. Anthology. Moskow : Academia [in Russian].
11. Wirback, Th. et al. (2014). Social Factors in Childhood and Risk of Depressive Symptoms Among Adolescents - Longitudinal Study in Stockholm, Sweden. *International Journal for Equity in Health*, 13. doi: <https://doi.org/10.1186/s12939-014-0096-0>
12. Kuchmaeva, O.V., Maryiganova, E.A., & Sinelnikov, A.B. (2010). O sovremennoy seme i ee vospitatelnom potentsiale [About the modern family and its educational potential]. *Sotsiologicheskie issledovaniya - Sociological research*, 7, 49-55 [in Russian].

13. Bob, P. et al. (2015). Dissociative Symptoms and Mother's Marital Status in a Young Adult Population. *Medicine* 94.2: e408. WCF Natural Family News and Research. *mbox.bigmir.net*. Retrieved from http://mbox.bigmir.net/read/INBOX/56be3dcc9fb8/?p=5&_rand=1617339240
14. Gurko, T.A. (1996). Osobennosti razvitiya lichnosti podrostkov v razlichnykh tipakh semei [Characteristics of the development of the personality of adolescents in different types of families]. *Sotsiologicheskie issledovaniya - Sociological research*, 3, 81-90 [in Russian].
15. Mateychuk, Z. (1980). Nekotorye psichologicheskie problemyi vospitaniya detey v nepolnoy seme [Some psychological problems of raising children in an incomplete family]. N.M. Ershova (Ed.). *Vospitanie detey v nepolnoy seme - Parenting in an incomplete family*, 70-98. Moscow : Progress [in Russian].
16. Bryce, J., Patterson, Ch., & Patterson, R.W. (2013). Family Structure Differences in Family Functioning: Interactive Effects of Social Capital and Family Structure, *Journal of Family Issues* 34, 7, 52-74. doi: <https://doi.org/10.1177/0192513/12447054>
17. Breceson, D., & Vuorella, U. (2002). Transnational families in Twenty First century. *The Transnational Families: New European frontiers and global networks*. Oxford. NY.
18. Malynov's'ka, O. (2012). Transnatsionalna rodyna v konteksti transnatsionalizatsii mihratsii: kontseptualizatsiia poniat [Transnational Family in the Context of Transnationalization of Migration: Conceptualization of Concepts]. Proceedings from Transnational families as a consequence of Ukrainian labor emigration: the problems and ways of their solution '12: *International scientific and practical conference - Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia*. (pp. 3-12). Lviv : Lvivska politekhnika [in Ukrainian].
19. Yusupova, O. (2009). Besplodiya net?! [There is no sterility?!]. *Demoskop Weekly - Demoskop Weekly*, 365-366. *demoscope.ru*. Retrieved from <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0365/tema02.php> [in Russian].
20. Sovremennaya semya: iskala anonimnogo ottsa, a nashla oravu siblingov [Modern family: looking for an anonymous father, and found a mob of siblings]. (n.d.). 9 kanal TV - 9 kanal TV. *seventeen.com*. Retrieved from <http://www.seventeen.com/life/real-girl-stories/a38318/i-found-my-16-siblings-online/> [in Russian].
21. U.S. Marriage Brief: Research on Same-Sex Marriage and Children. Family Watch International. (2015). *familywatchinternational.org*. Retrieved from www.familywatchinternational.org.
22. Frederick, W. Bozett Gay and Lesbian Parents. *goodreads.com*. Retrieved from http://www.goodreads.com/author/show/1010357.Frederick_W_Bozett.
23. Nerivni mozhlivosti ditei v Ukraini: analiz ta rekomendatsii dlia polityky (na osnovi monitorynhu shchodo ekonomichnoi nerivnosti domohospodarstv ta dostupu ditei do posluh sotsialnoi sfery) [Neglected Children's Opportunities in Ukraine: Policy Analysis and Recommendations (based on monitoring of economic inequality of households and access to social services by children)]. (2011). Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].
24. Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2015 rotsi. *Statystychnyi zbirnyk. [Costs and resources of households of Ukraine in 2015. Statistical Yearbook]*. (2016). Kyiv : State Statistic Service of Ukraine [in Ukrainian].
25. Sim'ia ta simeini vidnosyny v Ukraini: suchasnyi stan i tendentsii rozvytku [Family and family relations in Ukraine: current situation and trends]. (2009). Kyiv : Osnova - Prynt [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 22.09.2017